

**Шманько О.В., к.і.н., доцент,
Кармалюк С.П., к.і.н., доцент,
Буковинський державний
фінансово-економічний університет,
м. Чернівці**

Писемні пам'ятки давньоруського часу як джерела до вивчення соціальної політики держави у IX – першій половині XIII ст.

Концепція соціальної політики держави в сучасних умовах багато в чому базується на традиціях, які були закладені ще в період існування Київської Русі. Базовими тоді були і є тепер принципи поваги до старших, малозабезпечених і взагалі всіх соціально незахищених верств населення. Сучасні нечисленні українські підручники з історії соціальної роботи питанням становлення соціальної опіки на українських землях приділяють максимум кілька сторінок. На нашу думку, наявна джерельна база з означеної проблематики є досить багатою і заслуговує на детальніше висвітлення.

Джерела по вивченню елементів соціальної політики представлені давньоруськими текстами, які мають різне походження і написані у різних жанрах. Серед таких ми можемо виокремити літописи, хроніки, повчання, послання, публіцистичні твори, твори візантійських авторів тощо.

Характеристика всіх творів, які стосуються нашої проблематики, є предметом окремого об'ємного дослідження. В нашій роботі ми зупинимося на кількох, на нашу думку, важливих джерелах.

Головний історичний твір ранньої Русі – «Повість минулих літ», написаний упродовж 1113-1118 рр. (згідно О.Шахматова, перша дата відповідає першій редакції твору, яка не дійшла у жодному рукопису, а дві наступні відобразилися, відповідно, у пізніх зводах) не дійшла до нас в оригінальному вигляді, а лише у складі пізніх літописних компіляцій. Серед них найбільш важливе значення мають Лаврентіївський (1377 р.) [5] та Іпатіївський (1425 р.) [11], які представляють дві групи списків, які мають контамінації між собою. Вони використовуються для реконструкції першопочаткових читань «Повісті минулих літ».

«Повість минулих літ» виступає важливим джерелом з історії соціальної політики, оскільки весь текст тут просякнутий ідеями християнської моралі, поваги до нужденних, що показано в численних прикладах.

Не менш важливим є «Повчання» дітям князя Володимира Мономаха. Текст повчання дійшов до нас у одному списку, у складі Лаврентіївського літопису [1, Т.1]. Редактор пізньої компіляції включив до літопису поряд з «Повчанням» й інші твори князя: молитву та лист до князя Олега Святославича. Це свідчить, що зібрання творів князя виявилось доступним лише на території Північної Русі і не залишило жодних слідів на Півдні. На жаль, важко встановити, якому ж синів Володимир Мономах приділив це повчання, що могло відповідно пояснити походження цього тексту у складі Лаврентіївського літопису.

«Повчання» Володимира Мономаха належить до відомого у середньовічній літературі жанру «мудрості», що мало поширення у візантійській літературі. Настільки далеко сягає візантійський вплив на «Повчання» Володимира Мономаха становить предмет дискусії, але для нас важливим є саме дидактичний фрагмент «Повчання». Від високих абстракцій Мономах переходить до конкретних настанов своїм дітям. Вони повинні жити по справедливості, думати про бідних і принижених, про сиріт і вдів, не дозволяти сильним світу цього ображати людей. Він закликає до вірності хрестоцілування. «А якщо ви будете хреста цілувати братам чи [іншому] кому, то [робіть се], лише вивіривши серце своє, що на нім, [цілуванні], ви можете устояти,— тоді цілуйте. А цілувавши, додержуйте [клятви], щоб, переступивши [її], не погубити душі своєї» [8, с.401]. Поряд із етичною стороною настанов, тут добре простежується важливість вказаного обряду хрестоцілування в Київській Русі та божу кару при його порушенні. Дослідники відзначають, що даний обряд перейшов до Русі з Візантії і вперше згадується в «Повісті минулих літ» під 907 р. [11, с.11]. Князь закликає своїх дітей не мати гордині у своєму серці і розумі, підкреслює швидкоплинність земного життя і слави: «Смертні ми єсмо, нині – живі, а завтра – у гробі» [8, с.402]. Для Мономаха важливим є збереження душі: «Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло» [8, с.405].

Завершальним акордом «Повчання» служить знову виголошений з великим піднесенням заклик віддати хвалу Богу уранці, при сході сонця, при вирішенні державних справ («сівши думати з дружиною»), або виїжджаючи на полювання, або вирушаючи в походи, або лягаючи спати [8, с.404].

До числа найбільш цікавих літературних пам'яток Давньої Русі належить «Моління» Данила Заточника. Він відомий в кількох редакціях, які настільки відрізняються одна від іншої, що правильніше говорити не про різні редакції одного твору, а про різні твори, що підписуються ім'ям Данила, або анонімних.

Твір продовжує тему «мудрості» у давньоруській літературі. Тут спосіб історіописання зазнає відчутних змін: на перший план виходить сюжети з минулого, а сьогодення ховається лише у натяках на відношення князя до автора твору. На відміну від Даниїла, князь Володимир Мономах не приділяє далекому минулому зовсім місця у своєму творі. Для нього інтерес представляє лише його безпосередні діяння в контексті бачення ідеалу людини та ролі держави в забезпеченні її соціальної функції.

Однак самий жанр афористичного послання навряд чи був створений самостійно в давньоруській літературі. Є підстави думати, що він виник за візантійським зразком, можливо – у Галицькому князівстві, де культурний вплив Візантії в XII-XIII ст. було особливо сильним. Зв'язок афористичного жанру саме з галицькою літературою дозволяє припускати наступний факт. У списках XVI ст. зберігся пам'ятник, що складається, як і з «Моління», з афоризмами, підібраними на певні теми [6, с.56]. З «Молінням» цей пам'ятник збігається у ряді висловів, причому іноді надзвичайно характерних, наприклад, повторюється погляд на князя як на захисника слабких: «царі і князі, тіште скорботних, позбавте убогого від руки сильного» [6, с.56]. У цьому

афористичному творі поміщений історична розповідь, яка, як і ряд історичних пригадувань «Моління», не відома.

Іншим важливим джерелом є твір митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать». Центральну частину «Слова» становить похвала князю Володимирові і його предкам, бо не у невідомій країні панують вони, але у Руській, знаній і чутній у всіх чотирьох кінцях світу. Сам Володимир, з потустороннього світу, піклується своєю землею, щоб її минули «війни і полон, голод і усяка скорбота». На думку дослідника руської писемності Сергія Висоцького: «Головна ідея твору – довести, що християнство на Русі було прийнято завдяки мудрості та розуму Володимира Святославича, а не під впливом та тиском іззовні».

Окреме місце посідають твори митрополити Никифора, особливо його послання до князя Володимира Мономаха. У ньому Никифор конструє образ князівської влади за цілковито візантійським зразком [11, с.298-304]. Він («Про піст») звертається до Володимира Мономаха – великого князя; це видно як по назві адресата «великим князем» і «доблей главой нашей и всей христоролюбивѣй земли» [6, с.67], так і по тону звернення до Мономаха як до «безроздільного земного владики». Це послання написане на початку одного з великих постів. Митрополит звернувся до князя з численними настановами, наприкінці яких, виправдовуючись в окремих місцях за різкість, послався на звичай поводження з пастирським повчанням до князів у час посту: «И сего ради дръзнухом мы, яко уставъ есть церковный и правило - въ время се и къ княземъ глаголати что полезно» [6, с.70].

Послання цікаве з кількох причин. По-перше, стає ясно, чому вчив в XII ст. духовний пастир свого князя: напередодні великого посту він роз'яснював князю богословський сенс посту. На прикладі цього послання видно, як символічний зміст окремих літургійних циклів церковного року обговорювалося з мирянами, пояснювався їм.

По-друге, ми бачимо, як, користуючись покаянною великопісною тематикою, священнослужитель виховував світського володаря: митрополит Никифор у своєму посланні картає князя за те, що він слухає якихось наклепників, і просить повернути свою милість якимсь обмовленим особам, безвинно вигнаним і засудженим князем. І хоча конкретних імен він не називає і навіть заявляє, що просить не по чиїсь просьбі, «але просто тако», стає ясно, що, можливо, саме заради цих докорів, які мали якийсь конкретне підґрунтя, і написане послання.

Таким чином, джерельна база до історії соціальної політики Русі IX-XIII ст. дуже багата і різноманітна. Єдиним, що об'єднує ці твори – розуміння невіддільності князівської влади від державної. Як наслідок – на князя переходила і соціальна функція держави, від нього безпосередньо виходили ініціативи щодо захисту вдів, сиріт, воїнів, безпритульних та інших нужденних. Інше, на що звертає увагу давньоруська література – повна просякнутість творів християнською догматикою, а значить і християнськими цінностями. Тому

дуже багато літописці та інші автори возвеличували князів, котрі відзначилися благодійністю, чуйністю та милосердям.

Список використаних джерел

1. Данилевский И.Н. – М.: Российская политическая энциклопедия 2010. – С. 192-197.
2. Иларион. Слово о Законе и Благодати / Сост., вступ. ст., перевод В.Я.Дерягина. Реконстр. древнер. текста Л.П.Жуковской. Комментар. В.Я.Дерягина, А.К.Светозарского. – М.: Столица, Скрипторий, 1994. – 146 с.
3. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Моление Даниила Заточника // Памятники литературы Древней Руси: XII век. – М.: Худож. лит., 1980. – С. 388-398.
5. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Лаврентьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 490 с.
6. Поньрко Н.В. Эпистолярное наследие древней Руси XI-XIII века: исследования, тексты, переводы. – СПб: Наука, 1992. – 224 с.
7. Послание Никифора к великому князю Владимиру Всеволодовичу Мономаху о посте и воздержании //Памятники общественной мысли Древней Руси: в 3-х т. – Т. 1: Домонгольский период / [Сост., автор вступ. ст. и коммент. И.Н. Данилевский]. – М.: Российская политическая энциклопедия 2010. – С. 298-304
8. Поучение Владимира Мономаха // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI - начало XII века. – М.: Худож. лит., 1978. –С. 393-412.
9. ПСРЛ. – Т.2. – Ипатьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001.
10. Ричка В. «...И НА ТОМ ЦЪБЕЛОВАША КРЕСТЪ». Етика і культура міжкнязівських взаємин на Русі у вимірі інституту хрестоцілування // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип.6. – С. 9-13.
11. Слово Даниила Заточника, которое он написал своему князю Ярославу Владимировичу // Памятники общественной мысли Древней Руси: в 3-х т. – Т. 1: Домонгольский период / Сост., автор вступ. ст. и коммент. И.Н. Данилевский. – М.: Российская политическая энциклопедия 2010. – С. 154-161.